

Příspěvek k diskuzi o christologickém titulu Syn člověka – význam pro křesťanskou eschatologii

Martin Šály

Contribution to a Discussion on the Christological Title Son of Man – The Significance for the Christian Eschatology: There is hardly any doubt in scholarly discussion that the historical Jesus of Nazareth was using the expression “son of man” during his earthly ministry. Surprisingly, the meaning of such phrase in the speech of Jesus is evaluated quite differently. One group of scholars tends to point out mainly the human aspect, focusing on the Aramaic meaning of *bar enaš* (a), the second group tends to concentrate on the heavenly figure of the Son of man from Dan 7,14. Newer research tries to consider the two possible ways of understanding being the two sides of one coin. An example of such author is the position of James Dunn stating the usage of “son of man” by Jesus to be an “allusion” between the two mentioned meanings. The article discusses a possible extrapolation of such initial considerations from the perspective of the “Christian eschatology”: if historical pre-Eastern Jesus of Nazareth really lived such “allusive ambiguity” between earthly and heavenly “son of man” then a “Christian eschatology” is not only (or mainly) post-Eastern development. On the contrary: pre-Easter Jesus of Nazareth is the real founder of “Christian eschatology” in personalized sense of meaning: the usage of the Son of man as a Christological title in newer NT text fades but initial ambiguity between earthly and heavenly characteristics of the Son of man is now identified with Jesus Christ. This could be true if the historical Jesus of Nazareth himself was finding how the “man as Jesus of Nazareth” can here and now on earth already be an appropriate representation (sign, metaphor) of the heavenly Son of man coming in the future.

Úvod

Eschatologii jsme si v křesťanském prostoru navykli spojovat s Ježíšovým životem a smrtí, s jeho zmrtyvýchvstáním a vyvýšením¹ a konečně s jeho druhým příchodem na konci času. Naše porozumění zhruba řečeno odpovídá onomu lukášovskému *Ježíš ... přijde právě tak, jak jste ho viděli odchá-*

¹ Pro významové rozlišování těchto dvou pojmů srv. F. Hahn, *The Titles of Jesus in Christology*, Cambridge: James Clarke & Co., 2002.

zet do nebe. (Sk 1,11b)² Lze říci, že právě toto odpovídá celkovému pojetí NZ – vzkříšený Ježíš z Nazareta je ten, skrze něhož bude Bůh *spravedlivě soudit obydlený svět* (Sk 17,31). Právě historický Ježíš z Nazareta zde tedy vystupuje jako Bohem poslaná soudcovská postava konce času.

Citované úryvky reprezentují průzračnější pól novozákonní budoucnostní eschatologie³ a poslouží jako vzorový příklad eschatologického uvažování novozákonních autorů. Vystupuje zde (a) osoba Ježíše z Nazareta, který žil na této zemi a který *přijde*, (b) zmrtvýchvstání, které příchod na konci času dokládá a umožňuje, srv. konec výše citovaného verše Sk 17,31: ... *Všem o tom poskytl důkaz tím, že jej vzkřísil z mrtvých.*

Taková křesťanská eschatologie se může jevit jako výsledek teologického uvažování, vzniklý zřejmě již v prvních letech po Ježíšově smrti.⁴ Zůstává nicméně otázkou, jakým způsobem bylo takové teologické syntézy dosaženo, totiž zda novozákonní autoři nenavazovali na již připravené pole uvažování, do kterého zmíněné dva faktory (osobu Ježíše z Nazareta a zmrtvýchvstání/povýšení) dosadili bez velkého teologického úsilí jako dva kameny dobře zapadající do již předpřipravené mozaiky.

V tomto příspěvku prezentuji hypotézu, že rozhodujícím teologem křesťanské eschatologie byl sám historický Ježíš z Nazareta, a to především skrze svou teologii *syna člověka*. Pro Ježíšovy následovníky mohla být taková teologie přitažlivá proto, že vnímali její „praktickou realizaci“ u samotného Ježíše, v jeho životní cestě.

Domnívám se, že *syn člověka* v ústech, resp. životní praxi historického Ježíše z Nazareta je tím hermeneutickým úhelným kamenem, na kterém novozákonní autoři vystavěli svou eschatologickou naději především.⁵

² Všechny biblické citace viz Český studijní překlad, Praha: ČBS, 2009.

³ Nový zákon obsahuje jistě také diferencovanější a méně jednoznačné eschatologické polohy. Tak např. janovské texty jsou charakteristické spíše přítomnostní eschatologií (srv. ale J 6,44 apod.), dále lze zmínit Pavlovo kolísající pojetí, které Fitzmyer nazývá *budoucnostní eschatologií s přítomnostními prvky* (srv. J. Fitzmyer, „Pauline theology“, in: *The New Jerome Biblical Commentary*, Raymond E. Brown ed., Upper Saddle River: Prentice Hall, 1993.) atp. Představa, že eschatologický soud se děje již v přítomnosti, je pevnou součástí kánonu NZ, pro účely příspěvku je možné nicméně zůstat ilustrativně u budoucnostní polohy.

⁴ O významu zejm. prvních cca dvaceti let takového vývoje srv. M. Hengel, *Between Jesus and Paul*, Eugene: Wipf and Stock, 2003.

⁵ Pokud vstupujeme do prostoru úvah o historickém Ježíši z Nazareta, je to jistě nutné činit s opatrností a vědomím obtíží plynoucích z touhy překračovat hermeneutickou hranici mezi historickým Ježíšem z Nazareta a zmrtvýchvstalým Kristem Nového zákona. K problematice srv. rozbor dějin a hermeneutiky tázání se po historickém Ježíšovi v J. Dunn, *Christianity in the Making I – Jesus Remembered*, Grand Rapids / Cambridge: Eerdmans, 2003, s. 17nn.

Syn člověka a jeho interpretace

Syn člověka bývá řazen v novozákonní diskuzi mezi christologické tituly.⁶ Pro naše účely je důležité, že pojem *syn člověka* představoval nepominutelnou součást hlásání Ježíše z Nazareta.⁷ Jestliže se pokoušíme sledovat NZ diskuzi k tomuto tématu, narazíme na obtíže, protože v diskuzi nebylo dosud dosaženo konsensu.⁸ Na jedné straně se uvažuje o označení *syn člověka* v Ježíšově tradici jako o nástroji zdůrazňování Ježíšova lidství, na druhé straně se interpretuje *syn člověka* v kontextu např. Dan 7,13 nebo Henochovy apokalypsy jako nebeská bytost. Obě polohy zde dále okomentujeme jen v nejzákladnějších obrysech.⁹

První poloha se opírá o to, že hebrejské *ben adam* nebo aramejské *bar enaša* označovalo často jednoduše člověka¹⁰ nebo také výrazného, typického reprezentanta lidského rodu.¹¹ Možnou variantou takové lidské polohy může být chápání *syna člověka* v Ježíšových ústech jako „křehkého člověka“ s evokací následného utrpení.¹²

Naopak Dan 7,9–14 nabízí postavu *synu člověka podobné*, soudcovsky (a královsky) vystupující bytosti přicházející s *oblaky nebes*. Představa takového nebeského *syna člověka* pronikla do dalších textů¹³ a přes nezavřenou debatu¹⁴ lze soudit, že v Ježíšově tradici měla bezprostřední vliv, srv. nejvýrazněji patrně Mk 13,26 a par.: *A potom uvidí Syna člověka přicházejícího v oblacích s velikou mocí a slávou*.

V NZ kánonu nalezneme pojem *syn člověka* především v synoptických evangeliích. Uvedené dvě polohy napříč všemi třemi evangelií kolísají. Pokud ponecháme stranou případy, kdy jednoznačná kategorizace může být diskutabilní,¹⁵ můžeme nalézt 36 veršů, kde lze s přiměřenou mírou jistoty vztáhnout použité spojení *syn člověka* do „lidské“ polohy, konkrétně

⁶ Srv. např. Hahn, *The Titles of Jesus in Christology*.

⁷ Srv. např. J. Dunn, který soudí, že hned za důrazem na přicházející Boží království v Ježíšově hlásání je právě „syn člověka“ pojmem, který nelze u historického Ježíše pominout. Srv. Dunn, *Christianity in the Making I – Jesus Remembered*, s. 724.

⁸ Srv. Dunn, *Christianity in the Making I – Jesus Remembered*, s. 725.

⁹ Více např. Dunn, *Christianity in the Making I – Jesus Remembered*, s. 726nn.

¹⁰ Dt 32,8; Psa 111,4 atd. Též srv. 1QS 11,6 aj. Ezechiel je typicky osloven jako *syn člověka* atd.

¹¹ Srv. např. Num 23,19; Jb 25,6 aj.

¹² Srv. Dunn, *Christianity in the Making I – Jesus Remembered*, s. 735. Diskuzi zde celkově velmi zjednodušujeme.

¹³ Srv. Hen 37–71, 4 Ezdr 13.

¹⁴ Srv. Dunn, *Christianity in the Making I – Jesus Remembered*, s. 734.

¹⁵ Mt 13,32; Mk 2,10; 28; Lk 5,27; 6,5; 22; 12,10.

na pozemské Ježíšovo působení.¹⁶ Dále lze najít 27 veršů, kde se *syn člověka* chápe ve smyslu nebeské bytosti.¹⁷ Mimo synoptická evangelia je termín Syn člověka využíván častěji již jen v Janově evangeliu, znovu význačně, zde již (na rozdíl od synoptických evangelií, o kterých to nelze tvrdit) v jednoznačné identifikaci Ježíš = Syn člověka a ve specifické poloze, kdy *Syn člověka* již v osobě Ježíšově *sestoupil z nebe* (srv. J 3,13). V kánonu NZ je mimo evangelia spojení *syn člověka* použito už pouze ojedinele.¹⁸ Ve všech čtyřech evangeliích se přitom *syn člověka* vyskytuje pouze v Ježíšových ústech. Toto zvyšuje nejen pravděpodobnost, že *syn člověka* měl pro Ježíše samotného nezanedbatelný význam, ale současně naznačuje, že evangelia pravděpodobně zaznamenávají tradici sahající k historickému Ježíši z Nazareta. Ježíš spojení *syn člověka* skutečně používal, bylo pro něj významné a zachování použití tohoto spojení v Ježíšových ústech může naznačovat i interpretační obtíže, které NZ autoři při zaznamenání Ježíšovy tradice měli.

Nelze spolehlivě určit, kterou ze dvou poloh *syna člověka* vztahoval Ježíš na sebe, nicméně fakt vlastního referencování *syna člověka* historickým Ježíšem lze považovat za hodnověrný. Tak z Q lze uvést např. Mt 11,19a: *Přišel Syn člověka, jí a pije, a říkájí: „Hle, člověk žrouť a pijan vína, přítel celníků a hříšníků“*.¹⁹ Další příklad je Mk 14,61–64²⁰ (par.), kde ve v. 62 (*A spatříte Syna člověka sedícího po pravici Moci a přicházejícího s nebeskými oblaky*) Ježíš odpovídá v dialogu veleknězi zjevnou aluzí na Dan 7,13 a velekněz poté Ježíše obviní z rouhání (v. 63n).

¹⁶ Mt 8,20; 9,6; 11,9; 12,8; 40; 13,37; 16,13; 17,9; 12; 22; 18,11; 20,18; 28; 26,2; 24; 45; Mk 8,31; 9,9; 12; 31; 10,33; 45; 14,21; 41; Lk 7,34; 9,22; 44; 58; 11,30; 17,22; 19,10; 22,22; 48; 69; 24,7. Zahrnutý jsou i výskyty vztahující se k Ježíšovu vzkříšení, které pro tyto účely odlišujeme od „nebeské postavy“. Zde lze ovšem namítnout, že vzkříšení můžeme chápat jako záležitost eschatologickou. Pro dané členění ho však metodicky přičleňujeme k „pozemskému“ Ježíšovi z Nazareta.

¹⁷ Mt 9,6; 10,23; 13,41; 16,27; 28; 19,28; 24,27; 30; 37; 39; 44; 25,31; 26,64; Mk 8,38; 13,26; 14,62; Lk 9,26; 12,8; 40; 17,24; 26; 30; 18,8; 31; 21,27; 36). Zde jsou zahrnuty i citace, které předpokládají identifikaci nebeské bytosti s Ježíšem z Nazareta.

¹⁸ Sk 7,56; Zj 1,13; 14,14, formálně ještě v citaci SZ žalmu v He 2,6.

¹⁹ Srv. téměř doslovná paralela L 7,34.

²⁰ Srv. např. J. Dunn, *Did the First Christians Worship Jesus?*, Louisville: John Knox, 2010. Dunn zde především vede argumentaci ve prospěch „Ježíšova monoteismu“. Ten by jistě nemusel být zpochybněn, pokud by Ježíš z Nazareta ve v. 62 mnil sebe jako člověka-reprezentanta vyvýšeného např. po vzoru Henocha na nebesa, který roli nebeského eschatologického nebeského Syna člověka ztělesní. V Markově příběhu by se pak jednalo o ukvapenou veleknězovu interpretaci.

Možnost vyjasnit, jak *syna člověka* Ježíš z Nazareta chápal ve vztahu k sobě samému, zůstává patrně stále omezená.²¹

James Dunn, jeden z nejlivnějších současných interpretů, shrnuje svůj rozbor tak, že (a) Ježíš používal aramejské *bar enaša* v sebereferenční roli v „lidském významu“ ve smyslu „člověk jako já“²² a současně (b) s využitím *bar enaš* Ježíš odkazoval k Dan 7,13. Dunn je ve svém rozboru nicméně opatrný v činění závěrů o způsobu vztahování se historického Ježíše z Nazareta k Dan 7,13. Uvádí možnost interpretačních posunů mezi Dan 7,13 a pozdějšími texty, zejména knihou Henoch, ve směru nebeské bytosti. Dunn ve svém rozboru hovoří o „aluzi“, nikoli tedy o Ježíšově sebeidentifikačním nároku na totožnost s nebeským Synem člověka. Ježíš podle Dunna používal aramejské *bar enaša*, ze kterého sám dospěl k aluzi na Dan 7,13. Identifikaci Ježíše s nebeským Synem člověka – eschatologickým soudcem je možné podle Dunnova rozboru přisoudit s jistotou až práci tradentů vzpomínek na historického Ježíše z Nazareta, nikoli Ježíšovi samotnému.

Dunn tedy zachovává interpretační opatrnost. V myslí historického Ježíše ponechává aluzi a v jeho ústech slovní hříčku, podobenství (*mášal*) svého druhu. Pro účely naší interpretace není nicméně „míra aluze“ zcela rozhodující, důležitý je vlastní směr úvah, který lze s odkazem na J. Dunna považovat u historického Ježíše za hodnověrně prokazatelný. Toto využijeme k naší hypotéze.

Ježíš z Nazareta jako *syn člověka* – od aluze ke znamení

To, co bylo řečeno výše, můžeme stručně shrnout tak, že *syn člověka* u historického Ježíše z Nazareta vykazuje obě charakteristiky: (a) označuje typus, reprezentanta lidského rodu, a současně (b) odkazuje na eschatologickou bytost Syna člověka z Dan 7. Stupeň provázání mezi oběma póly u historického Ježíše z Nazareta je jistě diskutabilní, domnívám se však, že míra interpretační opatrnosti, kterou citovaný J. Dunn prezentuje („aluze“), je zbytečně velká, jak ukáží níže. Pokud je uvedená hypotéza validní, nabídnou se poté zajímavé úvahy týkající se původu „křesťanské eschatologie“.

²¹ Jako ilustrativní příklad obtíží lze zmínit „ztotožňující“ použití Q u Mt 10,32: *Ke každému, kdo se ke mně přizná před lidmi, se i já přiznám před svým Otcem, který je v nebesích.* Oproti tomu srv. L 12,8: *Právím vám: Ke každému, kdo by se ke mně přiznal před lidmi, se i Syn člověka přizná před Božími anděly.*

²² S určitým členem.

Domnívám se, že:

1. Ježíš z Nazareta používal pojem *syn člověka* ve smyslu označení sama sebe jako člověka, reprezentanta lidského rodu, protože chtěl být tímto označením pro své okolí určitou výzvou k následování – ovšem v následování své „lidskosti“. Pod lidskostí se zde nemíní izolovaná lidskost člověka jako takového – člověk je člověkem právě ve vztahu k Bohu, v poslušnosti Otcí. Nicméně ve vsí vztaženosti k Bohu nevybočuje „člověk jako já“ z lidského rodu, ale je na cestě a snaží se o dosažení zralosti a reprezentativnosti celého lidství. Syn člověka je pravým člověkem, osobností, a právě proto oslovuje své okolí. Ježíš z Nazareta usiloval o to, aby obstál ve snaze být pravým, „nejlepším“ člověkem, pravým *synem člověka*.

2. Historický Ježíš z Nazareta se neztotožňoval s eschatologickým Synem člověka, ale Syn člověka byl pro něj onou nebeskou bytostí, jehož příchod očekával na konci času.²³ Jako zřejmě nejvýraznější argument tohoto neztotožnění může posloužit L 12,8: *Ke každému, kdo by se ke mně přiznal před lidmi, se i Syn člověka přizná před Božími anděly*. Využijeme-li charakteristickou paralelu Mt 10,32 (s předpokladem, že Mt je interpretací L 12,8), můžeme u L 12,8 hovořit s dobrou mírou jistoty o staré tradici slov historického Ježíše z Nazareta.

3. Ježíš z Nazareta se na své životní cestě na této zemi hledal a na samém sobě objevil, že zralé lidství²⁴ je a bude kritériem eschatologického soudu Syna člověka. Ježíšova životní cesta byla tedy hledáním „lidských“²⁵ kritérií, podle kterých eschatologický Syn člověka bude soudit syny člověka. Ježíš sám na sobě hledal a druhým nabízel, jak vést cestu lidských synů tady a teď, aby při soudu Syna člověka obstáli. Pokud jsme hovořili o „míře aluzivnosti“ obou poloh *syna člověka*, řekněme nyní, že Ježíšovi leželo na srdci a svým životem se snažil, aby se z „aluze stala metafora“, ba více – činné znamení. Co to znamená, můžeme ilustrovat dvěma příklady: jestliže charakteristikou soudu nebeského Syna člověka je odpouštění hříchů, pak se má chovat stejně i člověk – odpouštěním hříchů člověku člověkem se zpřítomňuje eschatologické odpouštění hříchů Synem člověka. Člověk pak může a má být činným znamením tohoto odpouštějícího dění – srv. Mk 2,10: *Abyste však věděli, že syn člověka má pravomoc odpouštět hříchy na zemi...* Druhý příklad: jestliže je člověk ve svém vztahu poslušnosti k Bohu svobodný, může pro něj platit i určitá moudrá svoboda v rituálním chování, konkrétněji podle Mk 2,28 pak platí, že *syn*

²³ Pro Ježíše z Nazareta byl konec času patrně velmi blízký, srv. např. Hahn, *The Titles of Jesus in Christology*

²⁴ Třebaže lidskýma očima viděno „nerealizované“.

²⁵ Znovu připomínám, že zde do „lidského“ zahrnuji i vztaženost člověka a Boha.

člověka je pánem soboty. Ježíš z Nazareta tedy podle naší hypotézy dokázal svým životem učinit z aluze živé znamení: zpřítomnil, „ztělesnil“ nároky a očekávání nebeského Syna člověka ve svém životním příběhu vzorového reprezentanta lidského rodu.

Ježíš z Nazareta jako zakladatel „křesťanské eschatologie“ a *syn člověka* jako centrální pojem

Bylo již řečeno výše, že ztotožnění Ježíše z Nazareta s eschatologickým Synem člověka proběhlo po Velikonocích patrně velmi rychle.²⁶ To ukazuje, že příběh Ježíše z Nazareta v sobě tento „eschatologický potenciál“ nesl dostatečně.

Jestliže se historický Ježíš z Nazareta – jak se domnívám – vědomě považoval za „experimentální pokus o živou metaforu/znamení nebeského Syna člověka v člověku“, pak pro povelikonoční tvůrce křesťanských eschatologických konceptů nemuselo zbýt příliš mnoho teologické práce. To hlavní vykonal historický předvelikonoční Ježíš z Nazareta na půdorysu své životní cesty jako *syna člověka* vztahujícím se k nebeskému Synu člověka.

Křesťanská eschatologie se v této interpretaci jeví méně závislá na Ježíšově zmrtvýchvstání. Zmrtvýchvstání jistě dává takové eschatologii pečeť, intenzitu a identifikaci Zmrtvýchvstalého s nebeským Synem člověka. Výchozí interpretační rámec však již vytvořil historický Ježíš z Nazareta především cestou úvah, hlásáním a životem s využitím dvojznačného pojmu *syna člověka*, který se jeví pro tyto úvahy jako centrální.²⁷ Tento rámec umožnil udržet základní eschatologické napětí, které křesťanskou naději umožňuje a dává jí smysl: Můžeme a máme žít své životy tak, aby se metaforicky podobaly životu Syna člověka zmrtvýchvstalého a povýšeného – člověka Ježíše z Nazareta, vzorového představitele lidského rodu. Christologický titul *Syn člověka* již nemusel být později pro Ježíše z Nazareta používán, protože splnil svou úlohu: „lidskou polohu“ *syna člověka*

²⁶ Viz např. L 12,8 a Mt 10,32 citované výše.

²⁷ Na půdorysu života Ježíše z Nazareta lze hledat jiné „interpretační pojmy pro vznik budoucí křesťanské eschatologie“ jen obtížně. Jako příklad pojmu s eschatologickým potenciálem lze vzít pojem *Boží království*, srv. např. L 11,20: *Jestliže však vyháním demony prstem božím, pak už k vám přišlo Boží království*. Přes všechnu komplexnost pojmu *Boží království* však nejde o pojem osobní a osobní pojmy jsou nám pro interpretace přes všechna nebezpečí antropomorfismů vždy bližší. *Syn člověka* je pak právě takovým osobním pojmem, který v povelikonoční interpretaci eschatologického Syna člověka v Ježíšovi z Nazareta zosobňuje.

převzal samotný Ježíš z Nazareta a „nebeskou polohu“ převzaly jiné tituly jako (povýšený) Pán či (nebeský) Kristus.²⁸ Mlhavý Danielův Syn člověka byl již dostatečně zlidštěn a mohl být opuštěn.

Křesťanská eschatologie tak prostřednictvím *syna člověka* dokázala propojit lidskou přítomnost s nebeskou budoucností, kdy ovšem „eschaton“ neznamená jednoznačně časovou budoucnost: platí ono „už a ještě ne“, platí či má to platit i v našich životech, že „člověk jako já“ je a má být znamením a zpřítomněním života toho, který se již Synem člověka v plnosti ve víře křesťanů stal: člověka Ježíše z Nazareta.

Literatura:

- BROWN, Raymond E., *Ježíš v pohledu Nového zákona*, Praha: Vyšehrad, 1994.
- DUNN, James D. G., *Christianity in the Making I – Jesus Remembered*, Grand Rapids / Cambridge: Eerdmans, 2003.
- DUNN, James D. G., *Did the First Christians Worship Jesus?* Louisville: John Knox, 2010.
- FITZMYER, „Pauline theology“, in: *The New Jerome Biblical Commentary*, Raymond E. Brown (ed.), Upper Saddle River: Prentice Hall, 1993.
- HAHN, Ferdinand, *The Titles of Jesus in Christology*, Cambridge: James Clarke & Co., 2002.
- HENGEL, Martin, *Between Jesus and Paul*, Eugene: Wipf and Stock, 2003.
- THEISSEN, Gerd, *The Religion of The Earliest Churches*, Minneapolis: Fortress, 1999.

²⁸ Zajisté v reinterpretované podobě původního tradičního židovského titulu očekávaného „Pomazaného“, srv. např. Hahn, *The Titles of Jesus in Christology*.